

שיחת פנים  
רותם שטרקמן  
ונתנאל גאמס



# עד כמה המגפה מגבירה שנאה? באופן דרמטי. אפילו משבר בסדר גודל כזה לא הצליח לאחד אותנו. אנשים רואים חרדים ועוברים לצד השני של הכביש



נכון, אבל דווקא בגלל זה החשיבות גדולה יותר. חוץ מזה, אנחנו לא המדינה הכי משוסעת או הטורדנית ואפילו לא המדינה בעלת הקונפליקט החיצוני הכי גדול שנברקו במחקר.

אז מה עושים? המדינה ניסתה בשנים האחרונות את הקלף הכי לכלי – השקעות גדולות בחברה הערבית, למשל. אבל אנחנו רואים שכשזה מגיע לבד, כשהגורר מגיע עם מקל או סטירה, זה לא מצליח לייצר תחושה של שייכות וחבורה. למדינה יש תפקיד מרכזי בתמיכה באזרחים, גם אם הם לא חלק מקבוצת הרוב. היא צריכה לתת את המקום הזהותי, את המקום סביב שולחן קבלת ההחלטות, להפסיק לדבר על זה שלערכים אסור לשבת בממשלה בשום אופן, שלחדדים אסור להחליט אם נצא למלחמה או לנהל את הכלכלה.

החרדים יושבים בממשלה ובוועדות הכספים כבר דרבה זמן, הם ניהלו את מערכת הבריאות במשבר הגדול אי פעם.

אבל הם לא מרגישים שהם חלק, שכאמת רוצים אותם. הם מרגישים שרוצים לשלב אותם רק כשהם מוותרים על מה שהם ומי שהם, ולכן הם מנהלים משחק אינטרסמנטלי מול המדינה.

אם היו נותנים לך להיפגש עם הרב חיים קנייבסקי, למשל, מה היית אומר לו?

אנחנו נפגשים הרבה עם מנהיגים חרדים. הם גם צריכים להבין את החששות שלנו כחברה כללית ואת האינטרס הרחב שלנו כמדינה. אנחנו לא יכולים להגיע בעוד כמה שנים למצב שבו רבע מהאוכלוסייה לא לומדת לימודי ליבה. הייתי מבטל את הכרה בצורך שלו ובפחד שלו מהיטמעות, אבל גם על הפחדים של החברה הכללית ועל האינטרסים המשותפים. למצוא דרך אמצעי, שיהיו שותפים ולא ירגישו איום.

עד כמה המגפה תהיה מאיץ שנאה בין מגזרים?

לאירועים בסדר גודל כזה יש פוטנציאל לקחת אותנו לשני כיוונים. כשאנשים מרגישים מאוימים, הם קודם כל מתכנסים בקבוצות שלהם ומחפשים תשובות ברורות. זה חלק ממה שאנחנו רואים עכשיו, מחפשים אשמים מחוץ לקבוצת ההזדהות שלנו. שייחור התחלואה מאפשרים להעצים את מה שהיה קורה גם כך. אבל להגברה של הסטריאוטיפים יש השלכות דרמטיות. תחשבו על חרדי שעוד כמה חודשים ירצה להיות חלק משוק התעסוקה, ואנשים יפחדו להתקרב אליו. אנחנו היום מתייגים אנשים מהר מאוד, ואנשים מקבוצת החוץ נראים לנו מאיימים ומדבקים.

אז איפה הביוון השני?

יש כאן פוטנציאל חיובי לא ממומש לחיבור בין קבוצות בחברה הישראלית. מטרה משותפת, אויב משותף ותלות הדדית, הם קרקע פורייה לחיבור. היו הרבה אינדיקציות שגם אצל החרדים וגם אצל הערבים הרגישו שיש סיכוי שהמטרה המשותפת תוביל לחיבור יותר טוב. בנוסף, ראו בעזרה של המדינה בגל הראשון סימן לאכפתיות והוסטת יד שמעולם לא היתה. ניסו למצוא קודלציה בין פגיעה מהמגפה לבין תחושת שייכות, ומצאנו שכלל אנשים נחשדו, נפגעו והרגישו יותר מאוימים, כך הם ראו הבטחה שזה יביא לחיבור יותר טוב למדינה, שהיא תהיה יותר אכפתית כלפיהם, ובכלל שיהיה שיפור ביחסים בין ערבים ויהודים, חילונים ודתיים.

מנהלים שרוצים לשלב מיעוטים באמצעות הסתרת הזהות שלהם. זה לא עובד ולא יעבוד, ואנחנו יודעים מהמחקרים שיש לזה הרבה השפעות שליליות.

על מי? על כולם. קודם כל, על מי שמסתיר את זהותו לאורך זמן, והוא ממש עובד בזה במקום לעבוד בדבר רים אחרים. הוא לא יכול להביא את עצמו להיות פרוי דוקטיבי, כי הוא כל הזמן עסוק בלהיראות אחרת ממה שהוא באמת. ואת זה דוחפים אנשים עם כוונות טובות, זה לא הגזענים שלא רוצים לשלב אותם. הם עושים את כל הדברים הלא נכונים מתוך הכוונות הנכונות.

אז מה עוד צריך לעשות כדי שלא נריב כל היום? זו שאלה מורכבת. דווקא הסיטואציה הנוכחית מלמדת אותנו על הקשר בין מתחים חברתיים ליכולת שלנו להתמודד עם משבר בסדר גודל כזה. באחרונה פירסמו מחקר גדול חוצה גבולות, ב-67 מדינות, שברק מהו הגורם המשפיע הכי הרבה על המוכנות של אנשים לציית להנחיות ולהגבלות בתקופת הקורונה.

אז לא רק בישראל לא מציינים לממשלה? מצאנו שיש מתאם גבוה בין תחושת השייכות לבין ציות, וישראל מדורגת נמוך יחסית בסולם השייכות, ההזדהות והמחויבות.

לא מרגישים שייכים, אז לא הולכים עם מסכות ועדי שים התנוות הלווייתן. בישראל יש הרבה אנשים שנמצאים במקום גבוה בסולם חוסר השייכות. אנשים בעולם שאמרו שהמדינה שלהם היא חלק משמעותי מהזהות שלהם, שהם מרגישים רצויים ושהם שותפים במה שקורה – הם אלה שנענו למדיניות הממשלה שלהם במידה הגבוהה ביותר, גם כשהיא היתה מאוד קשה.

למה בישראל אנשים לא מרגישים שייכים?

כי במשך שנים היתה פה פעולה מתמשכת של המדינה, שמשרתת פוליטית אולי אנשים מסוימים, אבל מביאה לבעיה מאוד קשה בהקשר הזה. ויש פה לקח משמעותי, שלפיו כדי שהמדינה תוכל להתקיים באופן אפקטיבי ולהתמודד עם הקורונה, או אפילו עם אירועים מינוריים יותר, היא חייבת לתת לאזרחים שלה את התחושה שהם שותפים, שהם בבית, שהזהות הלאומית היא חלק מהזהות שלהם. האינטרס הרחב שלנו אומר שהמדינה תתקשה להתקיים לאורך זמן מול האתגרים, כשהאזרחים שלה לא מצליחים להתאחד אפילו במשבר כל כך גדול.

והוסר הציות של מגזרים מסלים את המצב עוד יותר. העמדות כלפי הערבים והחרדים מאוד הקצינו. יש הכללה ועלייה בגזענות ובסטריאוטיפיזציה של חרדים. לערבים זה מייצר קושי מאוד גדול ביכולת לחזור לשוק התעסוקה, גם כשזה ייגמר. יש אנשים שיראו כיום חרדים ויעברו לצד השני של הכביש כי "כל החרדים מדבקים". אנשים רואים את החרדים כיותר פרימיטיביים, עם יכולות יותר נמוכות, אנשים שלא אכפת להם מהחיים. זה מאוד דרמטי ורואים את זה גם על ערבים. זה אחד הסטריאוטיפים החמורים ביותר – "לא אכפת להם שהילדים שלהם ימותו".

דהדומניזציה. ברמה החברתית זה יוצר בעיה גדולה מאוד. אחת הבעיות של ישראל היא שאנחנו לא מדינה הומוגנית, בניגוד לדנמרק למשל, או נורווגיה. תנאי הפתיחה שלנו מורכבים יותר.

טיבי חינוכי או פוליטי. הבהזות הפוליטיים אצלנו דווקא מטפחים את הפירוג.

נכון. במידה רבה מה שאנחנו חווים עכשיו זה של פוליטיקאים ולרשתות החברתיות יש סיבה ללבנות את הקיטוב ואת הפער. אני רוצה לסייג, אני לא אומר שבני אדם נולדים כשהם שונאים את האחר, אלא שהי תהליך הקבוצתי הוא כזה שבהיעדר חסמים או בלי מים משמעותיים – תהיה חלוקה לקבוצות והאדרה של הקבוצה על חשבון האחרות. בהמשך, כשיש שאלות של משאבים כלכליים וסימבוליים – יהיה גם מאבק. יכול להיות שבעצם אין לנו עתיד?

חס וחלילה, אם הייתי חושב ככה, לא הייתי עושה את מה שאני עושה.

מה אתה עושה?

מנסה לסייע לגופים שרוצים לקדם חברה שוויונית ומכבדת יותר לעשות את זה באופן אפקטיבי על ידי שימוש בידע. ההנחה היא שגם מי שמנסה לחבר, הרבה פעולות שלו הן לא אפקטיביות כי הן לא מדעיות. זו לא חוכמה להסביר למה יותר קל לאנשים לתמוך במלחמות ולא בתהליכי שלום ופשרות, או להסביר למה יש גזענות, קללות וסטריאוטיפים – החוכמה היא לשנות את המציאות בעזרת תיאוריה וניסויים במעבדות. אנחנו מנסים לזהות את הסכיבה שבגללה תופעה מתרחשת.

ומה המסקנה?

שמי שרוצה לחיות בחברה סובלנית ומכבדת צריך להבין שזו עבודה קשה. זה אתגר מאוד משמעותי, ואי אפשר לטפל בו בדרכים אינסטנטיביות. למשל, מי שחושב שהוא יכול לייצר חברות יותר סובלניות ומכבדות באמצעות שטשוש ההבדלים בין הקבוצות ועי מעום הזהויות – לא יודע על מה הוא מדבר.

"כבוד ההיתוך". ומי שחושב שזה טוב ללמד ילדים "שהאחר הוא אני" לא מבין בפסיכולוגיה חברתית. כי האחר הוא לא אני, הוא פשוט אחר. אנחנו צריכים לכבד את זה שהוא אחר, לתת לו מקום, ולבנות שותפות וזהות משותפת מעל ומעבר לזה. שילוב החרדים באמצעות הפיכתם לחילונים לא אפשרי, וכך גם שותפות עם החברה הערבית על ידי זה שלא מאפשרים להם לזכור את הנכבה או לדבר על הזהות הפלסטינית שלהם. אנחנו פוגשים הרבה

**עירן הלפרין**  
פרופסור לפסיכולוגיה חברתית ופוליטית באוניברסיטה העברית בירושלים.  
מייסד ויו"ר מרכז אקורד – פסיכולוגיה חברתית לשינוי חברתי.  
בן 45, גר בבני ציון, נשוי + 3

עירן הלפרין, מה היינו מגלים על טבע האדם שאוהב סכסוכים ועימותים אם היינו עורכים מחקר בפסיכר לוגיה חברתית במשך 2,000 שנה?

בגדול, שלא היה שינוי בתחום הזה.

אנשים פשוט אוהבים לריב.

יש רבים שרוחפים אותם לזה. המהפכה התע" שייתית שינתה את אופן הביטוי של הסכסוכים, וגם הרשתות החברתיות – אבל התהליכים הבסיסיים הם אותם תהליכים.

כלומר, אם ניקח 100 אנשים, נשאיר אותם על כוכב מרוחק ונבוא אחרי כמה שנים, נגלה שהם כבר הספיקו להתכנס?

כן. מהר מאוד האנשים האלה יתחלקו לקבוצות ומחנות.

נגיד, ביבימטים ואנטי-ביבימטים?

בשביל זה לא צריך כוכב מרוחק.

למה זה קורה בעצם?

מחקרים קלאסיים הראו שאנשים התחלקו לקבוצות אפילו לפני שנוצרו ביניהם חילוקי דעות משמעותיים. זה צורך בסיסי. הזהות האישית שלנו שואבת הרבה מאוד מזהויות קבוצתיות. אנשים צריכים את החיבור הזה גם כדי להרגיש טוב עם עצמם וגם כדי להגן על התפישה העצמית שלהם כמוסריים טובים יותר.

"אנחנו" יותר מוסריים מה"הם".

כן, בהמשך הם מתחילים לחשוב שהקבוצה שלהם מוסרית וטובה יותר מהקבוצה השנייה. כדי שאני אוכל לקום בבוקר, להביט במראה ולחשוב שאני בן אדם טוב ואכפת, אני צריך קבוצת ייחוס. זה קורה מחד מחד, ולכן התשתית המאוד בסיסית של אנשים שחיים בחברות היא תשתית שיכולה להוביל אותם לכיוונים של דעות קדומות ואולי שנאת האחר.

מה יכול לשנות את זה? דעות קדומות ואולי שנאת האחר. אם יש כוח שמנסה למנוע את זה, כמו כוח נורמי





צילום: עופר וקנין

נות של הרוב לרדישות המחאה, ומצד שני, אם המחאה נורמטיבית, רק מרימים שלטים וכולם חוזרים הביתה רגועים – זה לא משפיע, לא משנה כמה אנשים משיתתפים. לפי המחקר, המחאה צריכה להימנע מאלומות, אבל גם להרוג מהנורמטיביות. שאנשים ירגישו שאי אפשר להיות ככה, שחייבים לברוק מה קורה פה. מחאה שמפריעה ומשבשת את החיים זה בסדר, אבל מצד שני היא צריכה להיות קונסטרוקטיבית כדי להשפיע. קריאה לשרוף את המועדון ולהרוס הכל לא תעבור. נתניהו ניסה לצבוע את המחאה כבזו שמבזה את סמלי המדינה, מטרידה מינית, אנרכיסטית, מסורממת, מכות למשטרה, חוסמת בכישים.

הסימת בכישים לא נתפשת כבעיה אצל אנשים, זה דווקא משפיע לחיוב על עמדות ציבור. כשהמחאה נוקטת פעולות לא נורמטיביות אבל גם לא אלימות – זה עובר. זה ממצא מאוד עקבי. וכל פעם שהמחאה אלימה – היא מייצרת לעצמה מתנגדים. כשהיא עוברת למוד נורמטיבי מדי – אין לה אימפקט. וכשהיא משלבת – היא אפקטיבית.

אז המחאה בבלפור היא הצלחה או כישלון?  
כרגע נראה שהטקטיקות והמהלכים במחאה אפקטיביים. הם עומדים בפרמטרים שדיברנו עליהם. אבל הם יותר מוצלחים בלגיים את הצד שלהם מאשר לשיכנע את הציבור. שגאה, בניגוד לכעס, אפקטיבית בלחבר את האנשים בקבוצה שלך, ולא אפקטיבית בלחבר קבוצה אחרת. יש פה משחק מאוד עדין. ההתקפות האישיות על נתניהו מביאות אנשים מהמחנה הפנימי למחאה, ומצד שני יותר קשה להשפיע ככה על האחר. משכנעים את המשוכנעים.

במידה רבה, כן. הם עושים עבודה טובה בגיוס, אך פחות מוצלחת בהשפעה על הציבור. אבל המיחאה בכל זאת מצליחה לייצר משהו בין שיח לבהלה – בממשלה ואצל ראש הממשלה – וזה אומר שהיא עושה משהו טוב מבחינת מי שמוביל אותה. היא כן מצליחה לגרום למנהיגים להבין שצריך להגיב, שקורה פה משהו משמעותי, שזה לא יעבור פתאום, שצריך לשנות משהו.

אולי גם הפעם נתניהו ישלוף את פרופ' מנואל טרי כשנברג והמחאה תירגע.  
השיח המפויס של נתניהו בשבועות האחרונים מדגים את סוג השיח שנועד להרדים את המחאה. היועצים שלו אמרו לו להרגיע?  
לא נראה לי שהוא צריך ייעוץ. הוא הבין שהחיבוק והביחוד יכולים לגרום לכך שלאנשים לא יהיה נעים לצאת למחאה במצב הזה.

אבל אמרת מקודם שהוא לא מצליח, שהוא כל הזמן בורח להסתה גם כשהוא רוצה לחבר.

אני חושב שיש אצלו את המתח, המלחמה הפנימית בין האינסטרומנטלי לאוטומטי. הוא מבין אינסטרומנטלית שהחיבוק משרת אותו, שאין לו סיבה היום לפלג ולפצל ברמה הפוליטית, יש לו את כל הסיבות האינסטרומנטליות כיום לחבר וליחבק – בהנחה שזה היה אותנטי והיו קונים את זה. אבל אחרי תקופה כל כך ארוכה שהכפתור שלחוץ אצלק זה המפלג והמסית, קשה פתאום להשתנות. מיקי זוהר עושה את זה בצורה מרשימה מאוד ביימים האחרונים. הוא אפילו אמר לאילנה דיין שהוא אוהב אותה. ●

יכול לעבור שינויים. זה מביא לבחינה מחדש של הנחות היסוד, וזה קורה במקביל לדברים השלייליים בהסכמים האלה, ויש כאלה.

לכאורה עשינו שלום עם צד אחד ו"דפקנו את אויבנו הפלסטינים". יש פה יחסים לא סימטריים ביינו לבנים מבחינת כוח. קשה להתקדם בסיטואציות כאלה לפיוס, כשהצד השני מרגיש מושפל בעקבות "הניצחון" שלנו וההסכמה עם מדינות המפרץ. אז נייטרלנו לכאורה את מגוף הלחץ של הפלסטינים, אבל קשה לייצר שיח ככה.

מה היית עושה אם היתה לך הזדמנות כמדינה להגיע להסכמי נורמליזציה, היית אומר "בוא נכהה לפלסטינים וקודם נסגור איתנו"?

השאלה היא מה המניעים האמיתיים של יוזמי המהלכים. שלום עם הפלסטינים ידרוש ויתורים מסיביים, זה ברור. אם זה מגוף לחץ להבאת הפלסטינים לשולחן – זה דבר אחד. אבל אם המניעים הם האדרה עצמית והאדרה של טראמפ – זה משהו אחר. מצד שני, זה החוץ את הנושא של מציאת פתרון לשולחן. פתאום מדברים על שתי מדינות, על שטחים וחלופות. הצעירים בישראל כלל לא תופסים את השלום עם הפלסטינים כאפשרות. אבל עכשיו המלה שלום שוב נוכחת, ויש פוטנציאל כבוי שהתעורר. אולי זה יעזור בטווח הארוך.

חקרת גם את מחאת בלפור?

כן, יחד עם דוקטורנט שלי, אריק שומן. אנחנו עושים מחקר כבר שנתיים על מחאות בחברה הישראלית ומה צריך לקרות כדי שיהיו אפקטיביות. בגידול, יש דיון בעולם המחאות – אם הן צריכות להיות שקטות או אלימות. מה צריך להיות המאפיין שלהן כדי ליצור שינוי. מצאנו שהמחאות הכי אפקטיביות הן אלה שהן לא נורמטיביות, אבל לא אלימות מצד שני.

מה זה אומר?

מצד אחד, אלימות מפחיתה משמעותית את ההיע



הפגנה בבלפור צילום: אוהד צוינברג

**"הסימת בכישים לא נתפשת כבעיה אצל אנשים, זה דווקא משפיע לחיוב על עמדות הציבור. כשהמחאה נוקטת פעולות לא נורמטיביות, אבל גם לא אלימות – זה עובד. כשהיא עוברת למוד נורמטיבי מדי, רק מניפים שלטים והכל רגוע – אין לה אימפקט"**

וזה מה שמוציא אנשים לרחובות?

יש פה כוח מאוד אנרגטי עבור הקבוצה. העובדה שהיא מצליחה לייצר אנרגיה לפעולה אחרי שהיתה רדומה במשך שנים בהרבה מובנים, ומתארגנת באמצעות הטחת האשמה נגד נתניהו – יש בזה אלמנטים חיוביים מבחינתם. האם יש לזה השלכות שליליות של עוינות קשה? לדעתי כן. אני לא חושב שכל מה שנתניהו עושה כרגע נשפט ומוערך על ידי המרכז-שמאל במשקפיים אוניקטיביים. מייחסים דברים שליליים גם לפעולות שמהותן חיובית.

ומנגד, גם נתניהו מצליח לפחות את כל הימין ואת "ישראל השנייה" והפריפריה לצד שלו.

זוהי אחת ההצלחות המשמעותיות של נתניהו כמנהיג, שהוא יצר זיהוי בין להיות איש ליכוד ימני לבין להיות אוהד נתניהו. זה הישג גדול עבורו. תראו איך עבר בישראל הוויתור על הסיפוח. הרי מה שמחבר את הימין זה הסיפור האידיאולוגי. היה אמור להיות זעם כשזה ירד מהפרק, הפגנות ומחאה על ההזדמנות שמוסמסה למרות האהדה של טראמפ וכל התנאים. תיאורטית, אם הרבק הימני היה אידיאולוגי – זה היה אמור לייצר קושי גדול לנתניהו, אבל כרגע שהרבק הוא הפרסונה שלו, הוא מצליח להימנע מזה.

זה ליכודותו.

בהחלט, מרחב התמרון שלו מאוד גדול. תראו כמה הסיפור של השלום, מלה שהיתה מגונה עם קונוטציות בעייתיות. כרגע שהיא מגיעה מנתניהו, ולמרות הוויתורים המסתמנים – פתאום היא מקבלת קונוטציה חיובית.

יותר מעשור לא אמרו את המלה "שלום".

סודר היה לדבר על זה. זה היה מגונה, ופתאום זה מוצג כהישג הכי גדול של תקופת נתניהו. זה שלום שעירער חלק גדול מהמחוסמים הפסיכולוגיים בנוגע לצד השני. תמיד טוענים פה שהערבים לא מוכנים להתפשר, שהם כולם אותו דבר, לא רוצים שלום. פתאום כבר אי אפשר להגיד את זה. רואים שהאויב



בנימין נתניהו צילום: אמיל סלמן

**"ההנהגה לא מסוגלת לדבר על אחדות ובצורה מכבדת. היא מבינה שצריך, אבל לא יודעת איך לעשות את זה. נתניהו מבין שעליו לחבק את המיעוטים, אבל זה כבר לא זמין לו. אחרי תקופה של כן ארוכה שהכפתור המפלג לחוץ – קשה פתאום להשתנות"**

זה מהגל הראשון?

כן, בתחילת המשבר. אבל הפילוג והפיצול הקשה על מימוש הפוטנציאל הזה, וכמובן שגם השסע הפוליטי. זה תלוי גם בהצלחה בכלימת המגפה. בגל הראשון היתה תחושה של אופוריה, שאנחנו מנצחים ומובילים בעולם. יותר קל לייצר זהות משותפת כשי מצליחים, אבל כשנכשלים הרבה יותר קל לזרוק בוץ על אחרים.

מה היו הסימנים הראשונים לכך שזה הולך לכיוון לא טוב?

בשיא ההדבקה, לפני כמה שבועות, ראינו ברמה כמעט יום-יומית האשמות מאוד ברורות מלמעלה כלפי קבוצות אידאולוגיות – חרדים, ערבים, מפיגנים – במקום להתאחד עם מטרה משותפת ותלות הדדית. כל הזמן עוקצים, מכניסים לאחרים, וזה מגיע מלמעלה.

מראש הממשלה?

אחד הדברים המדהימים שראינו הוא שההנהגה שלנו במידה רבה איבדה את השירי שמוסגל לך-בר בצורה מכבדת ומאחדת, גם כשהיא מבינה שזה הזמן לעשות את זה, מסיבות בריאותיות ופוליטיות. בממשלה הבינו את זה – אבל הם לא יודעים איך לעשות את זה.

בשביל זה הקימו ממשלת אחרות.

אף אחד מאתנו לא חושב שהיא הוקמה כדי להוביל לפיוס ולחברה סובלנית יותר. אני מסכים שיש ברבי רים האלה פוטנציאל, בהקשר של החברה הישראלית, אבל כרגע הם לא רלוונטיים. לנתניהו יש את כל הסיבות לייצר חיבור ולהרגיע את הפילוג, אבל הוא איבד את היכולת לעשות את זה. גם אם הוא היה רוצה – הוא כבר לא יכול. הוא לא מכיר את הפרקטיקה אחרי שנים של קיטוב והפרדה. זה פשוט להפיל את זה רק עליו. באופן כללי, הצד הימני של המפה מבסס את שלטונו על פיצול הקבוצות, הסתה, בין היתר נגד השמאל, ורעה-לגיטימציה. זה שירת את נתניהו כדי להישאר בשלטון. עכשיו, כשהוא מגיע לסיטואציה שבה הוא צריך להשתמש בכלי אחר, זה כבר לא זמין עבורו. הוא מבין שצריך לחבק את המיעוטים, אבל הוא לא יכול.

בכל נאום נתניהו אומר שרק ביחד ננצח את המגפה. אפילו את נאומי "הביחד" הוא לא הצליח להשלים בלי לדבר על הערבים, אף שהוא ניסה. נאום פוליטי מפורד ומסית יכול לרסק מאמץ אזרחי, נחוש ככל שיהיה, שנמשך אפילו כמה חודשים. כשההנהגה מדברת שפה אחרת לחלוטין – זה מאוד קשה. אבל דברים עוד יכולים להשתנות, אני מקווה שהמנהיגים יאמצו את הגישה המחברת. גם הם מבינים שבלי לייצר חיבור יהיה להם מאוד קשה להתמודד עם האתגרים, שחלקם עוד לפנינו. אני מקווה שזה יוביל לשינוי.

הצד של נתניהו טוען שיש בלפיו שגאה לא רציונלית, ומעשיו לא נשפטים באופן אוניקטיבי.

אני לא אוהב את המילה רציונלי. הרגשות שלנו כבני אדם הם הרבה מאוד פעמים רציונליים. אנחנו מפחדים כי יש סיבה לפחד, וגם כשאנחנו שונאים – יש לזה בסיס מאוד משמעותי במציאות. אנחנו כן מזהים בכל חלקי החברה בישראל, שאם תשאל מה זה אומר במהות להיות בשמאל, זו תהיה שלילה ורגשות מאוד קשים כלפי נתניהו.